

آشنایی با تاریخ دایره المعارف نگاری در ایران و جهان

مهناز مقدسی*

دبیرخانه دایره المعارف پزشکی اسلام و ایران، فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران

دانشنامه / دایره‌المعارف

«دانشنامه» معادل فارسی «دایره‌المعارف» است و دایره‌المعارف ترجمه عربی واژه فرانسوی «آنسیکلوپدی» (در انگلیسی: انسایکلوپدیا) است که نخستین بار بَطْرَس البُستَانی (۱۸۱۹-۱۸۸۳م) آن را به کار برد و کتابی که در دستِ تألیف داشت «دایره‌المعارف» نام نهاد. در عربی، بر این نوع کتاب «موسوعه» نیز اطلاق می‌شود. در فارسی، واژه‌های «آنسیکلوپدی»، «دانشنامه»، «دایره‌المعارف»، و «فرهنگنامه» بر یک مفهوم دلالت می‌کنند.

آنسیکلوپدی بیش از دوهزار سال به‌منزله کتابی حاوی خلاصه‌ای قابل‌فهم از دانش موجود تلقی می‌شد، اما در دوره‌های بعد، رفته‌رفته معنای این واژه وسعت یافت و به مفهوم امروزی آن تبدیل شد.

در زبان فارسی نیز تعریف و معنای دانشنامه طی سال‌ها بسیار تغییر کرده است. در ابتدا، عنوان دانشنامه به فرهنگ‌های لغات و اصطلاحات اطلاق می‌شد و این گونه آثار را دیکسیونر یا دیکشنری می‌نامیدند؛ زیرا دیکسیونر معنایی فراگیرتر از دانشنامه داشت و این عنوان در توضیح دسته وسیعی از آثار به کار می‌رفت. امروزه، اتفاق نظر بر آن است که دایره‌المعارف در دسته‌ای از کتاب‌ها به نام کتاب مرجع قرار دارد.

آثار مرجع

آثار مرجع آثاری هستند که محققان و پژوهشگران برای به‌دست آوردن اطلاعاتی نسبتاً جامع درباره موضوعات گوناگون علوم بشری یا لغات و اصطلاحات، نیازمند مراجعه به آنها هستند. این آثار در زمره آثاری نیستند که کسی آنها را از

آغاز تا پایان بخواند و بر اثر مطالعه آنها مثلاً پزشک یا ریاضی‌دان یا مورخ شود، بلکه هدف از تدوین آنها این است که پژوهشگر یا محقق در صورت نیاز به یافتن اطلاعاتی درباره موضوع یا موضوعاتی مشخص، بدون اتلاف وقت و مراجعه به کتاب‌های فراوان، به این آثار مراجعه و از مطالب آنها استفاده کند. برخی از این آثار عبارت‌اند از: دانشنامه‌ها، فرهنگ‌های لغات و اصطلاحات، انواع فهرست مقالات و کتاب‌شناسی‌ها. در قرن اخیر، در کتاب‌خانه‌های عمومی و مدارس، اغلب سؤالات با کمک این آثار پاسخ داده می‌شود. به همین سبب، بخش کتاب‌های مرجع یکی از بخش‌های اصلی کتاب‌خانه‌ها به شمار می‌آید.

تعریف دانشنامه / دایره‌المعارف

با توجه به ویژگی‌هایی که برای کتاب‌های مرجع برشمردیم، دانشنامه را می‌توان چنین تعریف کرد: دانشنامه اثری مرجع است که اطلاعات نسبتاً جامع، و گاه مختصر، از دانش بشری را به دست می‌دهد. دانشنامه می‌تواند بسیاری از شاخه‌های دانش را در بر بگیرد که به آن «دانشنامه عمومی» می‌گویند، مانند دایره‌المعارف فارسی؛ یا بر حوزه‌ای خاص از دانش متمرکز باشد که آن را «دانشنامه تخصصی» می‌نامند، مانند دایره‌المعارف زبان و ادب فارسی. در ذیل دانشنامه تخصصی می‌توان «دانشنامه تخصصی‌تر» را نیز قرار داد که شامل حوزه محدودتر و تخصصی‌تری است، مانند دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران. بیشتر دانشنامه‌ها صدها یا هزارها مقاله دارند که هر مقاله موضوع مشخصی را بیان می‌کند و عموماً اطلاعات آن مستند به منابع قابل‌اعتماد است. بیشتر مقالات حاوی تصاویر، نقشه، عکس،

جدول‌های آماری و اطلاعات جنبی دیگر است که به خواننده در دریافت بهتر مفاهیم کمک می‌کند. معمولاً، مقالات دانشنامه به صورت الفبایی یا موضوعی - الفبایی تدوین می‌شوند. اغلب برای این آثار فهرستی از اختصارات و نمایه‌ای دقیق از عناوین مقالات و اعلام تهیه می‌شود. دانشنامه، در شکل امروزی آن، حاصل زحمات گروهی نویسنده است که سرپرست یا سرپرستانی متبحر و مجرب مقالات آن را ویرایش می‌کنند.

تفاوت دانشنامه و فرهنگ لغت

این پرسش عموماً مطرح می‌شود که فرق دانشنامه با فرهنگ اصطلاحات یا لغات چیست.

در پاسخ باید گفت، واژه «فرهنگ» به دو معنا به کار رفته است: «تربیت و پرورش، دانش، حکمت، معرفت» و «کتابی حاوی معانی لغات و اصطلاحات». آنچه در این جا منظور است معنای دوم آن، در برابر «دیکشنری» در انگلیسی و «دیکسیونر» در فرانسه است. فرهنگ یا لغتنامه اثری است حاوی اطلاعات دقیق و معتبر درباره واژگان و اصطلاحات، از جمله املا، تلفظ، ریشه‌شناسی، اشتقاق، کاربرد مترادف‌ها، نقش دستوری واژه، و در صورت نیاز تصویر آن، که با نظم الفبایی تنظیم می‌شود. اما همان‌طور که در تعریف دانشنامه گفته شد، دانشنامه حاوی خلاصه‌ای از دانش بشری است؛ از این رو، دانشنامه و فرهنگ هر یک حاوی اطلاعات خاصی هستند و همین تفاوت سبب شده است که ساختار آنها نیز با یکدیگر متفاوت شود. مثلاً اگر در فرهنگ ذیل واژه «پرچم» را نگاه کنید، نوشته شده است: «چیزی باشد سیاه و مدور که بر گردن نیزه و علم بندند»، «موی گیسو»، «موی دم گاو کوهی». همچنین، اطلاعات دیگری چون تلفظ، ریشه لغت و نقش دستوری آن آمده است، در حالی که، اگر در دانشنامه‌ای مدخل «پرچم» را بنگرید، اطلاعات وسیعی خواهید یافت، از جمله وجه تسمیه پرچم، پیشینه و تحول واژگانی و معنایی آن، اشکال دیگر این واژه در زبان‌های باستانی ایرانی، آرای پژوهشگران و محققان درباره آن، کاربرد آن در کشورهای دیگر و اطلاعات وسیع دیگری از این قبیل.

این میزان اطلاعات در فرهنگ لغت و واژه‌نامه درج نمی‌شود، کما این که در دانشنامه نیز بحثی از نقش دستوری

واژه و معنای واژگانی آن، مگر به ضرورت، مطرح نمی‌شود. هر مدخلی در دانشنامه به منزله یک علم بررسی می‌شود و ذیل آن موثق‌ترین اطلاعات و تحقیقات انجام شده درباره آن موضوع به صورت مقاله آورده می‌شود. مقالات دانشنامه‌های معتبر عموماً ساختاری یکسان، اطلاعاتی جامع و نظمی الفبایی دارند. هر مقاله دانشنامه‌ای حاوی فهرست منابعی است که مؤلف در تهیه مقاله از آنها سود برده، گاه این منابع در بین متن و گاه فقط در انتهای مقاله درج شده‌اند. پژوهشگران علاوه بر بهره‌گیری از اطلاعات مقالات مندرج در این دانشنامه‌ها می‌توانند با منابع دست‌اول درباره موضوع مورد نظر خود آشنا شوند و در صورت نیاز به آنها دسترسی یابند.

علاوه بر فرهنگ‌ها، آثار دیگری نیز هستند که عنوان «واژه‌نامه» یا «اصطلاحنامه/ فرهنگ اصطلاحات» یا «فرهنگ توصیفی» دارند. این دسته آثار حاوی مجموعه‌ای از واژگان و اصطلاحات در حوزه‌ای خاص هستند که در برابر هر واژه یک یا چند معنا و گاه تعریف، به همان زبان یا به زبانی دیگر آورده شده است. مانند واژه‌نامه پزشکی، اصطلاحنامه کتابداری. برخی میان این عناوین، یعنی لغتنامه، فرهنگ، واژه‌نامه و اصطلاحنامه تفاوتی قائل نشده و همه آنها را به یک معنا به کار می‌برند.

عوامل مؤثر در تحول دانشنامه‌نگاری

دانشنامه‌نگاری، در گذر تاریخ، تحول کمی و کیفی فراوانی داشته است. بررسی آثاری که در زمره دانشنامه قرار دارند، از دوره باستان تا کنون، نشان می‌دهند که این گونه آثار از حیث کمی (حجم، شمول موضوعی و میزان اطلاعات) و کیفی (سبک نگارش، زبان تألیف، هدف مؤلف یا مؤلفان از تألیف) تحول بسیار داشته‌اند. مثلاً، شمول موضوعات دانشنامه‌های یک‌جلدی (دویست صفحه‌ای)، که یک نفر آن را نوشته است تا دانشنامه‌های عظیم ۱۰۰ جلدی که حاصل کار صدها مؤلف است، بر حسب زمان و مکان تألیف، فضای سیاسی و علمی جامعه، دیدگاه مؤلف یا مؤلفان و گرایش مخاطبان، متفاوت بوده است. بسیاری از دانشنامه‌های کهن فاقد تصویر و توضیحات و کتاب‌شناسی بوده‌اند. تا مدت‌های طولانی درج زندگی‌نامه افراد در این آثار ضروری به نظر نمی‌رسید. نمایه

دانشنامه‌نگاری در ایران (تا قرن سیزدهم)

در ایران نیز، همچون دیگر کشورهای جهان، توجه به علوم و تلاش برای بازشناسی و انتقال آن به دیگران سبب شد دسته‌ای از آثار تألیف شوند که حاوی مجموعه‌ای از دانش‌ها باشند. شکل و محتوای این آثار، هم‌زمان با تغییرات و تحولات جامعه و رشد علوم، در هر دوره، تغییر یافته است.

براساس برخی آثار به‌جا مانده از ایران پیش از اسلام، می‌توان پیشینه نگارش دانشنامه را در ایران به دوران باستان رساند، اما از آن‌جا که دو رویداد بزرگ تاریخی در ایران سبب شد بسیاری از آثار فارسی از میان برود، تعیین زمان دقیق و چگونگی تدوین این‌گونه آثار به‌درستی امکان‌پذیر نیست. این دو رویداد، یکی حمله اسکندر مقدونی (۳۵۶-۳۲۳ ق.م) به ایران بود که به سرنگونی سلسله پارت‌ها/ اشکانیان (حک: ح ۲۵۰ ق.م تا حدود ۲۲۶ م) به دست سلسله ساسانیان (حک: حدود ۲۲۶- حدود ۶۵۲ م) ختم شد، و دیگری هجوم اعراب به ایران که در ۶۵۱ یا ۶۵۲ م به اوج خود رسید و تا دوره غزنویان (حک: ۳۳۶-۵۸۳ ق) و سلجوقیان (حک: ح ۴۲۹ ق تا اوایل قرن ۸) کمابیش ادامه یافت. از سوی دیگر، تفاوت زبان آثار به‌جا مانده پیش از اسلام، با فارسی امروزی، قرار دادن آنها را در زمره دانشنامه به زبان فارسی دشوار کرده است، زیرا این آثار عمدتاً به زبان‌های دوره میانه نوشته می‌شده و بیشتر به زردشتیان تعلق داشته است. موضوعات آنها دینی بوده و لابه‌لای آن به دانش‌های موجود پرداخته می‌شده است. اگر دانشنامه را با تعریف دقیق و مصطلح امروزی آن در نظر بگیریم، این‌گونه آثار و برخی آثار پیش و بعد از اسلام تا قرن سیزدهم را به‌سختی می‌توان دانشنامه محسوب کرد، خواه آنها که همه علوم و فنون را دربرداشته‌اند و خواه آنها که فقط شامل چند رشته از علوم می‌شدند.

نکته حائز اهمیت آنکه، حضور مؤثر دانشمندان ایرانی در صحنه علم و دانش جهان اسلام و این که زبان علمی و رسمی ایرانیان در نخستین سده‌های اسلامی عربی بود، سبب شد که نخستین دانشنامه‌گونه‌ها به عربی نگارش یابند؛ در حالی که بسیاری از نویسندگان آنها ایرانی یا ایرانی‌تبار بوده‌اند.

با توجه به نکات فوق و پیش از پرداختن به دانشنامه‌های ایرانی، معرفی چند دانشنامه به زبان عربی ضروری به نظر

القبایی موضوعی که می‌بایست در جلد آخر این آثار درج شود، وجود نداشت و ترتیب القبایی موضوعات فقط در بعضی از این آثار به کار گرفته می‌شد. در مجموع، دانشنامه‌های هر دوره با دانشنامه‌های دوره‌های دیگر تفاوت داشت.

به طور کلی، تا اوایل قرن هفدهم این آثار دو ویژگی عمده داشتند: نخست این که هر اثر به قلم مؤلفی واحد نوشته می‌شد و از این رو، دیدگاه شخصی مؤلف را درباره موضوعات نشان می‌داد؛ دوم این که تألیفات، به اصطلاح امروزی، کتاب مرجع نبودند، بلکه عمدتاً به فرمان امپراتوران، امیران، حکام و بزرگان، برای تعلیم یا تفریح افراد باسواد یا گروه خاصی از مردم نوشته می‌شد.

آنچه در اینجا باید افزود نگرش سال‌های اخیر به آثار دانشنامه‌ای و بسیاری دیگر از آثار مرجع است. تحول در شیوه‌های انتقال اطلاعات در عصر حاضر سبب شده است در شیوه عرضه مقالات دایره‌المعارفی تغییراتی اساسی پدید آید. این تغییرات چنان است که لازم است تعریف دیگری از دانشنامه عرضه کنیم. در حال حاضر، شاید بیش از صدها دانشنامه تخصصی و عمومی — که هر روز بر شمار آنها افزوده می‌شود — به چندین زبان، از طریق شبکه اینترنت یا به‌صورت انواع لوح فشرده و با پرداخت هزینه‌هایی، در دسترس‌اند. این رویداد چنان تأثیری در نظام دانشنامه‌نگاری جهان گذاشته است که به نظر می‌رسد اگر دانشنامه‌ای نتواند بر شبکه‌های اینترنت یا سیستم‌های رایانه‌ای ظاهر شود، محتوم به فناست. نشر الکترونیکی، تحول عظیمی در نظام نشر جهانی ایجاد کرده است، چنان‌که شاید بتوان گفت که عصر تدوین دانشنامه‌های چندجلدی، که فقط به‌صورت مجلد عرضه می‌شوند، پایان یافته است. چنان که ناشران عمده کشورهای پیشرفته، به‌جای تدوین آثار چندجلدی و بسیار پُرهزینه، داده‌های خود را از طریق وب سایت‌ها و شبکه اینترنت عرضه می‌کنند. برخی از این دانشنامه‌ها همه مطالبشان قابل دسترسی نیست و متقاضیان با پرداخت هزینه و دریافت رمز ورودی، اجازه می‌یابند تا از اطلاعات آنها استفاده کنند. تعدادی از دانشنامه‌ها نیز هستند که همه اطلاعاتشان قابل دسترسی است.

در حال حاضر، دانشنامه‌های معتبر جهانی با داشتن مسیرهای اینترنتی با پژوهشگران و مخاطبان خود مرتبط می‌شوند.

می‌رسد. اهمیت این آثار بدان سبب است که در تألیف آثار فارسی تأثیر فراوانی داشته‌اند.

نخستین دانشنامه‌ها به عربی

شاید قدیم‌ترین دانشنامه گونه عربی احصاء العلوم اثر ابونصر فارابی (وفات: ۳۳۹ ق) باشد که در نیمه اول قرن چهارم تألیف شد. فارابی نخستین کسی بود که فلسفه یونان را در این کتاب به صورت دانشنامه‌ای ارائه داد و علوم اسلامی را در آن ادغام کرد. این کتاب فهرست و خلاصه‌ای از علوم زمان خود است و در آن علوم به پنج طبقه تقسیم شده است. طرح تقسیم علوم در احصاء العلوم در آثار بعد از خود تأثیر گذاشت.

کتاب دیگر جوامع العلوم اثر شعیا ابن فریغون (وفات: ۳۴۴ ق)، شاگرد ابوزید بلخی، است که آن را بین سال‌های ۳۲۷ تا ۳۴۴ ق برای امیر ابوعلی احمد بن محمد چغانی تألیف کرد. روش تألیف این کتاب نیز در آثار بعد از خود تأثیر فراوانی گذاشت. کتاب به دو مقاله تقسیم می‌شود. مقاله اول شامل ادبیات عرب، علم کتابت یا منشیگری درباری است؛ مقاله دوم شامل علوم مذهبی و علم فلسفه و منطق است.

دیگر کتاب مهم قرن چهارم، مفاتیح العلوم از ابو عبدالله محمد خوارزمی است که آن را بین سال‌های ۳۶۷-۳۷۱ ق برای ابوالحسین عبیدالله بن احمد عتبی، وزیر نوح بن منصور سامانی (حک: ۳۶۵-۳۸۷) تألیف کرد. این کتاب دانشنامه مقدماتی اصطلاحات فنی و اسامی نامتداول است، شامل دو مقاله (بخش) و پانزده باب و ۹۳ فصل. دسته‌بندی مطالب در این کتاب به جوامع العلوم شباهت دارد.

کتاب دیگری که در اواخر قرن چهارم تألیف شد، مجموعه رسایل اخوان الصفا بود. این مجموعه را می‌توان اولین اثری دانست که در جهان عرب در نتیجه کار گروهی پدید آمد. در سده چهارم هجری، عده‌ای از دانشمندان آزاداندیش و بیداردل انجمنی در بصره بنیان گذاردند. آنان می‌خواستند بین دین و فلسفه، که بر اثر جنگ و ستیز پیروان سنت با فیلسوفان شکافی یافته بود، سازش دهند؛ پس ۵۲ دفتر را به نگارش درآوردند. گردآیندگان این انجمن نام خویش را در دفترها، که شماره آنها به ۵۲ و به روایتی دیگر به ۵۳ یا ۵۴ می‌رسید، ذکر نکرده‌اند.

فقط نام پنج یا شش نفر را ذکر کرده‌اند که می‌دانیم چند نفر از آنان ایرانی بوده‌اند. همه رسایل به عربی نوشته شده و تعداد آنها ۵۱ یا ۵۲ رساله است. در واقع، این اثر ۵۰ رساله است و رساله ۵۱ گزیده‌ای استنتاجی است از همه رسایل. از رسائل اخوان الصفا ترجمه گونه‌ای با عنوان مجمل الحکمه صورت گرفته که بخشی از آن در بمبئی به چاپ رسیده و ظاهراً این ترجمه از متن عربی، توسط شخصی گمنام به شکل گزیده‌ای از رسایل بوده است. سپس شخص دیگری آن را به فارسی برگردانده است. مجمل الحکمه به کوشش ایرج افشار و محمدتقی دانش پژوه در سال ۱۳۷۵ در تهران منتشر شد.

نخستین دانشنامه‌ها به فارسی

پیش از پرداختن به دانشنامه‌نگاری به فارسی ضروری است مقدمه‌ای در مورد چگونگی تدوین و انواع گوناگون آثار مرجع در ایران بیان شود. سیاست ترویج زبان فارسی پس از دوره سامانیان دوام یافت و از آن دوران تا دوران ترکان غزنوی و سلجوقی تمایل به ترک زبان عربی و به کاربردن فارسی در مکاتبات اداری و آثار ادبی و علمی بیشتر شد. در دوره محمود غزنوی (حک: ۳۸۹-۴۲۱ ق)، دانشمندانی مانند ابوریحان بیرونی و ابوعلی سینا در مقابل کتاب‌های فلسفی و علمی خود، که به اقتضای زمان همه به عربی نوشته می‌شد، کتاب‌هایی نیز به فارسی تألیف کردند.

به طور کلی می‌توان گفت، قرن چهارم قرن شکوفایی علوم و تنوع موضوعات کتاب‌ها و کثرت آثار علمی بود. به همین سبب، دو گونه تألیف در این دوره پدید آمد: یکی تدوین فهرستی از کتب و رسایل، برای اطلاع از نوشته‌های علوم گوناگون و احوال و آرای علما و مؤلفان در هر علم، مانند الفهرست ابن ندیم (وفات: ۳۸۵ ق)؛ دوم تألیف آثاری در تعریف و تقسیم انواع علوم و فنون و بیان موجز مصطلحات آنها (آثار چنددانشی) که عموماً به درخواست دانش‌پژوهان و امیران و وزیران صورت می‌گرفت. نویسندگان گروه دوم طبقه‌بندی مشخصی از علوم را در آثار خود به کار نمی‌بردند و در بیشتر موارد قصد آنها یاد دادن علوم به عامه مردم با زبانی ساده و روشن بود. به همین سبب، به علمی که به زندگی

مردم مربوط می‌شد بیشتر می‌پرداختند.

نام‌گذاری این‌گونه آثار چنان بود که خواننده با دیدن عنوان آن به چنددانشی بودن آنها پی‌برد. بعضی از آنها با عناوینی چون «مفتاح»، «جامع»، «مفاتیح»، «جوامع»، «گنجینه»، «مخزن»، «بحر»، «جمیع» و مانند این‌ها آغاز می‌شد. در اسامی برخی از آنها کلمات «فنون» و «علوم» گنجانده می‌شد، مانند مفاتیح‌العلوم از خوارزمی، جوامع‌العلوم از امام فخر رازی، جوامع‌العلوم از ابن فریغون، احصاء‌العلوم از فارابی و مطلع‌العلوم و مجمع‌الفنون از واجد علی خان هوگلو؛ برخی دیگر نیز اسامی متنوع دیگری داشته‌اند، مانند زهت‌نامه‌علائی از شهردان بن ابی‌الخیر رازی، عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات از محمد طوسی سلمانی و دره‌التاج لغره‌الدباج از قطب‌الدین محمد شیرازی.

در بسیاری از این آثار، مطالب متنوع و عقاید عجیب و غریب و خرافه‌نما به‌وفور دیده می‌شود که همین امر سبب می‌شود که با مطالعه این آثار بتوان به اندیشه و تفکر علمی آن دوره‌ها دست یافت و از روند پیشرفت علوم اطلاع حاصل کرد، زیرا این آثار از منابع اصیل و دست اول به شمار می‌آیند. از آنجا که موضوع اصلی درس ما دانشنامه‌های معاصر است در اینجا فقط به ذکر اسامی تعدادی از آثار مهم چند دانشی اکتفا می‌شود. برخی از این آثار به ترتیب زمان تألیف بدین قرار است: دانشنامه‌علائی، جام جهان‌نمای، زهت‌نامه‌علائی، بحرالفوائد، یواقیت‌العلوم و دراری‌النجوم، عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات، فرخ‌نامه، جامع‌العلوم، دره‌التاج لغره‌الدباج، مونس‌نامه، گنج‌معنی، دانشنامه‌جهان، تحفه‌الهند، شجره‌دانش و گنج‌بادآورده صاحب قرآنی (صاحبقرانی)

دانشنامه‌نگاری در ایران معاصر

از اواخر سده دوازدهم/ نوزدهم به دنبال تحولاتی که در اروپا رخ داد، دولت ایران درصدد برآمد که با تمدن غرب آشنا شود. تمایل دولت ایران به آشنایی با فرهنگ و تمدن غرب نتایجی داشت، از جمله اعزام دانشجو به اروپا، ورود صنعت چاپ به ایران، تأسیس مدرسه دارالفنون در پایتخت و دیگر مدارس جدید در چند شهر بزرگ ایران، استخدام معلمان خارجی برای

تدریس در این مدارس و ترجمه متون غربی به فارسی. این عوامل در اوضاع سیاسی، فرهنگی و اجتماعی ایران تأثیر فراوانی گذاشت. یکی از بارزترین تأثیرها، که با موضوع مورد بحث ما در این کتاب مربوط است، توجه به ترجمه متون غربی و هم‌زمان تلاش برای تألیف آثار مهم در حوزه‌های گوناگون، از قبیل دانشنامه بود.

دانشنامه‌نگاری در ایران، با ضوابط امروزی، که حاصل کار گروهی و مقالات آن مبتنی بر اطلاعات مستند باشد، تقریباً از اواخر قرن دوازدهم آغاز شد. ایرانیان با الگوبرداری از شیوه تدوین دانشنامه‌های خارجی به تألیف و ترجمه—تألیف این‌گونه آثار پرداختند. در اینجا تعدادی از آثار دانشنامه‌ای که می‌تواند محل مراجعه پژوهشگران قرار گیرد به ترتیب زمانی آورده شده است.

نامه دانشوران ناصری

نخستین گام در تدوین دانشنامه نگاری در ایران معاصر احتمالاً نامه دانشوران ناصری بود که با همکاری انجمنی از دانشمندان، در ۱۲۹۴ ق، در زمان ناصرالدین شاه قاجار (حک: ۱۲۶۴-۱۳۱۳ ق) و به دستور علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه (وفات: ۱۲۹۸ ق) بنیان‌گذارده شد. در دستور کار تألیف این کتاب، که به‌منزله دستورالعمل، در ابتدای مقدمه جلد اول آن آمده است، از مؤلفان خواسته شده که شرح احوال و اخبار اساتید علوم و مشایخ فنون از علمای اسلام و سایر ادیان همراه با نوادر تاریخ و لطایف، حکایات، اشعار برجسته و آثار مهم آنان براساس اصول معتبر و مدارک قابل اعتماد، جمع‌آوری و تألیف شود. در زمان حیات اعتضادالسلطنه، دو مجلد از این کتاب به چاپ رسید و پس از مرگ وی گروهی با نظارت محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه (وفات: ۱۳۱۳ ق) کار را ادامه دادند. نویسندگان کتاب چهار تن از فضلالی برجسته عهد ناصری بودند، به نام‌های حاجی میرزا ابوالفضل ساوجی (وفات: ۱۳۱۲ ق)، طیب و ادیب و شاعر و خوشنویس؛ میرزا حسن بن محمدتقی طالقانی، مؤلف لسان‌العجم؛ ملاآقا عبدالوهاب بن عبدالعلی گلپورری (وفات: ۱۳۰۶ ق)؛ و شمس‌العلماء حاج شیخ محمد مهدی قزوینی عبدالرب آبادی (وفات:

۱۳۳۱ ق). جلد اول این کتاب در ۱۲۹۶ ق و جلد هفتم آن که به حرف «ش» و نام «شاه نعمت‌الله ولی» رسیده بود در ۱۳۲۴ ق منتشر شد و پس از آن، کار تألیف نامه دانشوران ناصری متوقف گردید. از سخن اعتمادالسلطنه برمی‌آید که جزوه‌های آن را به شاه نشان می‌دادند. در این کتاب، اطلاعات مفصلی از زندگی و آثار علما، مشایخ، حکما، اطبا، مصنفا و مؤلفان فنون گوناگون آمده است. مؤلفان در تنظیم مدخل‌ها تقریباً همه منابع معتبر را در دست داشته‌اند. این اثر اگرچه در زمره زندگینامه‌ها قرار دارد، اما ویژگی‌هایی دارد که می‌توان آن را به سبب داشتن این ویژگی‌ها، مرز میان شیوه قدیم و جدید دانشنامه‌نگاری دانست. این ویژگی‌ها عبارت‌اند از: (۱) نظم آن الفبایی است در صورتی که آثار پیش از آن همگی موضوعی یا موضوعی-الفبایی بوده‌اند؛ (۲) کار تألیف آن با همکاری گروهی از محققان و در یک مکان مشخص صورت گرفت، در حالی که پیش از آن تألیف کتاب‌ها به همت یک نفر بود؛ (۳) مقالات آن حاصل تحقیقات نویسندگان است و با آثار پیشین که عموماً کار ذوقی و متکی بر معلومات شخصی یا اطلاعات گذشتگان بود، تفاوت عمده‌ای دارد.

لغت‌نامه

در دی ماه ۱۳۲۴، مجلس شورای ملی طبع و انتشار لغت‌نامه دهخدا را، به سرپرستی علی‌اکبر دهخدا (۱۲۵۸ ش - ۱۳۳۴ ش) تصویب کرد. در تألیف این اثر، ۱۲۴ نفر همکاری داشتند. پس از درگذشت دهخدا، شادروان محمد معین (۱۲۹۳-۱۳۵۰ ش) کار سرپرستی تدوین لغت‌نامه را برعهده گرفت و پس از ایشان سید جعفر شهیدی و محمد دبیرسیاقتی با همکاری عده‌ای دیگر آن را به اتمام رساندند. نخستین دفتر لغت‌نامه در ۱۳۲۵ و آخرین دفتر آن در ۱۳۵۹ منتشر شد. آخرین چاپ این اثر در ۱۵ جلد و یک جلد مقدمه در ۱۳۷۷ به بازار عرضه شد. در سال‌های اخیر، با موافقت مؤسسه لغت‌نامه و سرمایه‌گذاری شرکت چاپ و انتشارات دانشگاه تهران و به همت انتشارات روزنه، این اثر به صورت لوح فشرده عرضه شد. اولین نسخه آن، در ۱۳۷۹ و دومین نسخه آن که برخی اشکال‌های فنی موجود در نسخه قبل در آن برطرف شده بود، در ۱۳۸۱ به بازار آمد.

لغت‌نامه شامل هزاران لغت، ترکیب، کنایه، امثال برگرفته شده از متون نظم و نثر، اعلام رجال و اماکن جغرافیایی و بسیاری از اصطلاحات علمی است. لغات و اصطلاحات با نظم الفبایی و با توضیحات و شواهد فراوان آورده شده است. این اثر، نوعی دانشنامه‌گونه است و با این‌که هدف اصلی دهخدا گردآوری لغات و ترکیبات بوده، حد فاصل میان لغت‌نامه و دانشنامه در آن مشخص نشده است. در تدوین این اثر ارزشمند از بسیاری متون معتبر نظم و نثر فارسی، لغت‌نامه‌های خطی و چاپی، کتب تاریخ، جغرافیا، طب، نجوم، ریاضی، علوم فقهی و کتب دیگر استفاده شده است. این لغت‌نامه کامل‌ترین لغت‌نامه فارسی تا عصر حاضر است.

دایره المعارف فارسی

مهم‌ترین اقدام در دانشنامه‌نگاری به شیوه امروزی و براساس سنت دانشنامه‌نگاری اروپایی، دایره المعارف فارسی است که به سرپرستی غلامحسین مصاحب (۱۲۸۹ ش - ۱۳۵۸ ش) تدوین گردید. کار بدین صورت آغاز شد که در ۱۳۳۵ مؤسسه انتشارات فرانکلین به پیشنهاد حسن تقی‌زاده (وفات: ۱۳۴۸) درصدد برآمد که دانشنامه‌ای عمومی و یک جلدی، به فارسی، براساس دانشنامه یک جلدی کولومبیا وایکینگ (چاپ نیویورک، ۱۹۵۳) تهیه کند و سرپرستی آن را به غلامحسین مصاحب سپرد. کار در همان ابتدا از ترجمه مقالات دانشنامه کولومبیا به ترجمه و تألیف، بیشتر تألیف مقالات جدید و تحقیق در برخی موضوعات (از قبیل انتخاب عناوین، ضبط تلفظ‌ها و ضبط اعلام خارجی) تبدیل شد تا کمبودهای دانشنامه کولومبیا و نقایصی که مقالات آن برای خوانندگان فارسی زبان داشت برطرف شود؛ زیرا این دانشنامه برای مخاطبان امریکایی تدوین شده بود و طبعاً نیاز آن مخاطبان در نظر گرفته شده بود، نه نیاز مخاطبان ایرانی. از آن‌جا که تا پیش از این تاریخ، دانشنامه‌نگاری با این شیوه در زبان فارسی سابقه نداشت، مصاحب تصمیم گرفت برای انتخاب عناوین، تنظیم مقالات، چگونگی ضبط اسامی، اعم از اشخاص و مکان‌ها، و ضبط اصطلاحات علمی، تنظیم علامات اختصاری و ارجاعات و مواردی دیگر شیوه‌ای خاص وضع کند. شیوه تدوین شده

یک در حدود ۱۲۰ صفحه، با فواصل زمانی انتشار یافت. جزوه یازدهم این اثر تا مدخل «اردبیل» در ۱۳۶۹ منتشر شد. از ویژگی‌های این کتاب آنکه ذیل مقالات، نام مؤلف یا مترجم و فهرست منابع آمده است؛ مقالات حاوی ارجاعات درون متن است، یعنی منابع مورد استفاده مؤلف با ذکر جلد و صفحه در بین متن مشخص شده است. مطالب عموماً جامع و مانع و از اعتبار علمی برخوردار است. با انتشار دفتر یازدهم، کار تدوین این دانشنامه متوقف شد.

دایره المعارف تشیع

از حدود ۱۳۶۰، مقدمات تألیف دایره‌المعارف تشیع فراهم شد. بانی آن ابوالفضل تولیت، متولی آستانه حضرت معصومه (س)، بود که «بنیاد طاهر» را برای تألیف این کتاب تأسیس کرد و اموال خود را نیز وقف این بنیاد کرد. کار تدوین این دایره‌المعارف به مهدی محقق سپرده شد، اما محقق در سال ۱۳۶۳ از کار کناره گرفت و هیئتی مرکب از احمد صدر حاج‌سیدجوادی، کامران فانی، بهاء‌الدین خرمشاهی سرپرستی آن را به عهده گرفتند. غرض از تدوین این دانشنامه، چنان که در مقدمه آن آمده است، بسط معارف شیعه و جبران نقایص سایر دانشنامه‌ها در این حوزه است و موضوعات مقالات شامل امهات فرهنگ اسلام و تشیع، به مرکزیت ایران، و اعلام شیعی و غیرشیعی که قلم خود را در اختیار شیعیان گذاشته‌اند و اصطلاحات و مفاهیم کلامی و عرفانی و مباحث قرآنی است. جلد اول این دایره‌المعارف در ۱۳۶۶ منتشر شد. مقالات این مجلد بدون ذکر نام مؤلفان است و فقط در ابتدا نام شانزده تن از مؤلفان اصلی ذکر شده است. در جلد دوم نیز همین‌طور است، ولی برای جبران بی‌امضابودن مقالات، نام مؤلفان همه آنها در آخر جلد دوم قید شده است. جلد دوم در ۱۳۶۸ و جلد سوم با ذکر نام مؤلفان در زیر هر مقاله در ۱۳۶۹ منتشر شد. شیوه ارجاعات کتاب‌شناسی در میان متن در مجلدات این اثر یک‌دست نیست، بدین معنا که در مواردی ارجاع دارد و در مواردی خالی از ارجاع به منابع است. ذیل هر مقاله عموماً منابع ذکر شده است. پیش‌بینی

محققانه و دقیق مصاحب‌الگوئی برای دانشنامه‌نگاران پس از وی شد. جلد اول این کتاب، از حرف «الف» تا «ش» در ۱۳۴۵ انتشار یافت. در ۱۳۵۰، مصاحب از کار سرپرستی دایره‌المعارف کناره‌گیری کرد و سرپرستی جلد دوم (بخش اول) به رضا اقصی سپرده شد. جلد دوم در دو بخش تدوین شد که بخش اول از حرف «ش» تا «ل» در ۱۳۵۹ انتشار یافت و بخش دوم آن، از حرف «ل» تا «ی»، پس از گذشت پانزده سال با سرمایه انتشارات امیرکبیر در ۱۳۷۴ منتشر شد.

این دایره‌المعارف که نخستین دایره‌المعارف و تا زمان حاضر تنها دایره‌المعارف عمومی کامل به زبان فارسی است، شامل ۳۰۰۰۰ مقاله ترجمه‌شده و ۱۰۰۰۰ مقاله تألیفی است. این اثر، با وجود کمبودها و گاه تناسب نداشتن حجم مقالاتش، به سبب ویژگی‌های منحصر به فردی که در روش تدوین مقالات و ضبط اعلام و دقت در ثبت مطالب دارد، از برجسته‌ترین و مستندترین کتاب‌های مرجع فارسی به شمار می‌آید. این اثر به صورت دوره سه جلدی در ۱۳۸۱ مجدداً تجدید چاپ شد.

دانشنامه ایران و اسلام

در ۱۳۴۸، بنگاه ترجمه و نشر کتاب به پیشنهاد و سرپرستی احسان یارشاطر درصدد برآمد تا دایره‌المعارف اسلام را به فارسی ترجمه و با نام دانشنامه ایران و اسلام منتشر کند. دایره‌المعارف اسلام که از ۱۹۱۳ تا ۱۹۳۶ با نظارت اتحادیه بین‌المللی آکادمی‌ها در چهار جلد و یک جلد ضمیمه منتشر شده بود، حاوی اطلاعات جامعی در زمینه جغرافیا، تاریخ، نژادشناسی، عقاید، مذهب و زندگی‌نامه مشاهیر و اقوام اسلامی بود و مقالات آن غالباً به قلم شرق‌شناسان سراسر جهان نوشته شده بود. کار ترجمه مقالات این دایره‌المعارف از همان ابتدا، به سبب کمبودهایی که در اطلاعات برخی از مقالات مربوط به ایران وجود داشت، از ترجمه به تکمیل مقالات، با تألیف مقالات تازه، تبدیل شد. مقالات دانشنامه ایران و اسلام شامل مباحث تاریخی و جغرافیایی و فرهنگی تمدن ایران و جامعه اسلامی، از کهن‌ترین ایام تا دوران معاصر است. اولین جزوه این دانشنامه در ۱۳۵۴ منتشر شد. جزوه‌های دیگری نیز، هر

شده است، شمار مجلدات این دایره‌المعارف تا ۱۴ جلد برسد. تا کنون ۱۳ جلد از این کتاب تا کلمه «کرباسی» انتشار یافته است.

دانشنامه‌ی جهان اسلام

در ۱۳۶۲، بنیاد دایره‌المعارف اسلامی کار تدوین دانشنامه جهان اسلام را به سرپرستی مهدی محقق آغاز کرد. بعد از مدتی، مسئولیت کار به ترتیب بر عهده نصرالله پورجوادی، سیدمصطفی میرسلیم و غلامعلی حداد عادل گذاشته شد. وقتی این بنیاد شروع به کار کرد احتمال می‌رفت با دایره‌المعارف بزرگ اسلامی ادغام شود و برای اجتناب از دوباره‌کاری و برای صرفه‌جویی در وقت، به سبب آن که پیش از آنها در حوزه ایران و اسلام مقالاتی از حرف «الف» تألیف و منتشر شده بود، مسئولان بنیاد تصمیم گرفتند دانشنامه را از حرف «ب» آغاز کنند و حرف «الف» را به بعد موکول کنند. جلد اول این دانشنامه در ۱۳۷۵ انتشار یافت. جلد ۱۲ آن تا مدخل «حرانی» در ۱۳۸۷ منتشر شد. پیش‌بینی شده است که شمار مجلدات این دانشنامه چهل جلد، ظرف مدت بیست سال آینده، بشود. مقالات این دانشنامه در ابتدا بیشتر ترجمه از دانشنامه‌های مختلف، از جمله دایره‌المعارف اسلام و دایره‌المعارف ترک و ایرانیکا بوده است و گاه با تلفیق دو یا چند مقاله معتبر از چند دانشنامه یا افزودن تکمله‌هایی، مقاله‌ای جدید با ساختاری جدید تدوین می‌شده است؛ اما اکنون مسئولان آن تمایل بیشتری به تألیف مقالات، خصوصاً در حوزه ایران، دارند. از این رو، درصد مقالات تألیفی بیشتر از مقالات ترجمه‌ای شده است. در این دانشنامه، شخصیت‌های ایرانی که در حوزه‌های علمی و ادبی تأثیرگذار بوده‌اند به سبب مسلمان نبودن آورده نشده‌اند. این دانشنامه را می‌توان از یک سو تخصصی دانست، زیرا به جهان اسلام اختصاص دارد، و از یک سو می‌توان آن را عمومی دانست، زیرا همه موضوعات مربوط به جهان اسلام، همچون موضوعات تاریخی، جغرافیایی، علوم طبیعی و ادبی، مباحث قرآنی، حدیثی، فقهی، کلامی، فلسفی، عرفانی و فرهنگی را در بر می‌گیرد. مقالات این دانشنامه با امضای مؤلفان، ارجاع بین متن و ذکر منابع در پایان مقالات است.

دایره‌المعارف بزرگ اسلامی

مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی از ۱۳۶۲ به منظور فعالیت‌های تحقیقاتی و تدوین آثار مرجع، از جمله دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، فعالیت خود را شروع کرد. موضوعات این دایره‌المعارف در حوزه فرهنگی جهان اسلام و شامل فقه، اصول فقه، کلام، حدیث، رجال، اخلاق، ادیان، ملل و نحل، منطق، فلسفه، عرفان، ادبیات، هنر، مردم‌شناسی، معماری، ریاضیات، نجوم، طب و سایر حوزه‌های معرفتی جهان اسلام است. سرپرستی این دایره‌المعارف را سیدمحمدکاظم موسوی بجنوردی برعهده دارد. این دایره‌المعارف در مقایسه با دایره‌المعارف تشیع از عمومیت بیشتری برخوردار است. مقالات این دایره‌المعارف تألیفی است، با ذکر نام مؤلفان، ارجاع بین متنی و منابع در پایان مقالات. جلد اول آن در ۱۳۶۷ منتشر شد. تا کنون ۱۶ جلد آن تا مدخل «ثابت بن قره» منتشر شده است. احتمالاً شمار مجلدات آن حدود ۳۵ جلد خواهد شد.

دایره‌المعارف بزرگ اسلامی از لحاظ شمول مطالب، شباهت بسیاری به دایره‌المعارف اسلام دارد و مانند آن بیشتر مبتنی بر شرح اعلام تاریخی و جغرافیایی و مباحث فقهی و کلامی و اصطلاحات علمی و ادبی و فلسفی است و به مباحث اقتصادی و علوم طبیعی مثل گیاه‌شناسی، جانورشناسی، و طب کمتر توجه دارد. آنچه تاکنون در این اثر به طبع رسیده، عمدتاً شرح اعلام تاریخی بوده است. مرکز توجه این اثر تاریخ اسلام است و سوابق ملل دیگری که گاه در تکوین تمدن و فرهنگ اسلامی بیش از خود عرب‌ها مؤثر بوده‌اند، از جمله ایرانیان، یونانیان، سریانیان، مصریان و شامیان، کمتر توجه شده است. در میان مدخل‌های آن گاه جای خالی مدخل‌هایی دیده می‌شود.

مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی همزمان چند مجلد این دایره‌المعارف را به عربی ترجمه کرده و با نام دایره‌المعارف الاسلامیه‌الکبری منتشر کرده است.

دانشنامه‌های ایرانی (غیر فارسی)

دانستن این مطلب برای پژوهشگران ضروری است که هم‌زمان با انتشار دانشنامه‌هایی در ایران، آثاری از این دست در چند کشور دیگر تدوین و انتشار یافته است که یا مستقیماً به ایران

اتحادیه بین‌المللی آکادمی‌ها و نیز آکادمی سلطنتی هلند کار تدوین همزمان و توأمان سه چاپ یکسان انگلیسی، فرانسه، آلمانی دایره‌المعارف اسلام را آغاز کرد. این مجموعه اثر که نیازهای آنی دانش‌پژوهان اسلامی را مرتفع کرده است و می‌کند تاکنون دو بار به چاپ رسیده است. چاپ نخست آن در فاصله سال‌های ۱۹۱۳-۱۹۳۶ در چهار مجلد اصلی و در فاصله سال‌های ۱۹۳۶-۱۹۳۸ در یک مجلد تکمله منتشر شد. این دایره‌المعارف به سه زبان انگلیسی، فرانسه، آلمانی تدوین شده است، شامل مطالبی در زمینه‌های ادبیات، تاریخ، جغرافیا، فرهنگ و تمدن، قوم‌شناسی، علوم و فنون، عقاید و مذاهب اسلامی، و شرح حال مشاهیر اسلامی است. این کتاب الفبایی است. چاپ نخست آن به ی بعضی زبانها یعنی عربی، ترکی، و اردو ترجمه شده است. بخشی از این کتاب به فارسی ترجمه و با نام دانشنامه ایران و اسلام، البته چنانکه پیشتر گفته شد تا مدخل اخوان‌المسلمون، چاپ شد.

در سال‌های پس از جنگ جهانی دوم، به منظور برطرف کردن ایرادها و خلاءهای موجود در چاپ نخست دایره‌المعارف اسلام و تکمیل کردن مطالب آن، بانیان تدوین آن درصدد چاپ و ویرایش جدیدی از این مجموعه با مقالات تازه‌تری برآمدند. کار تدوین این چاپ از ۱۹۵۰ آغاز شد. این چاپ حاوی بیش از ۹ هزار مدخل الفبایی در ۱۱ جلد دارد. صفحات دوستونه است با شماری از عکس‌ها و تصاویر سیاه و سفید.

کتاب‌شناسی‌ها

کتاب‌شناسی‌ها نوع دیگری از کتاب‌های مرجع هستند که می‌توانند به نیاز مراجعه‌کنندگان مستقیماً پاسخ دهند یا آنها را به منابع دیگر راهنمایی کنند. کتاب‌شناسی معمولاً سیاهه یا صورتی از نام و مشخصات مواد کتابی یا غیرکتابی است که به روشی خاص تنظیم شده باشد، بی آنکه مجموعه کتابخانه خاصی مورد نظر باشد. این آثار اطلاعاتی درباره جنبه‌های کیفی و کمی کتاب‌ها به دست می‌دهد. توجه داشته باشید که بین کتاب‌شناسی و فهرست تفاوت است. فهرست (که خود نوعی کتاب‌شناسی است) سیاهه‌ای از نام و مشخصات مواد کتابی یا غیرکتابی

پرداخته یا مقالات آن حوزه‌های جهان اسلام و از جمله ایران را شامل می‌شود. این آثار اگرچه به زبان یا خطی غیر از فارسی تدوین شده‌اند، به سبب ارزش و جایگاهی که در معرفی فرهنگ زبان فارسی و ایران دارند قابل طرح و بررسی هستند. در میان این آثار به ذکر دو دانشنامه مهم که در امر پژوهش نقش مهمی دارند می‌پردازیم.

دانشنامه ایرانیکا

این دانشنامه‌ای تخصصی و درباره تاریخ و فرهنگ ایرانی به زبان انگلیسی است. تدوین آن از ۱۹۷۹ آغاز و تاکنون ۱۲ مجلد آن و دفتر اول از جلد سیزدهم آن به سرپرستی احسان یارشاطر در نیویورک منتشر شده است. مقالات آن درباره موضوعات وسیعی همچون شرح حال شخصیت‌های تاریخی، مناطق مهم جغرافیایی، موضوعات سیاسی - اجتماعی، مذهب، زبان و فرهنگ همسایگان ایران مانند فرهنگ ترک - ایرانی و هند - ایرانی است. شیوه کار این دانشنامه چنان است که مقالات تدوین‌شده خود را به صورت جزوه‌هایی منتشر و پس از انتشار چندین جزوه، آنها را در یک مجلد صحافی شده به بازار عرضه می‌کند. اولین جزوه این دانشنامه در ۱۹۸۲ و اولین مجلد آن در ۱۹۸۵ انتشار یافت. مخاطبان این دانشنامه پژوهشگران، متخصصان و دانشجویان رشته‌های ایران‌شناسی و رشته‌های وابسته هستند. در مقالات این دانشنامه، علاوه بر جمع‌آوری اطلاعات موجود، اغلب نتیجه تحقیقات تازه مؤلفان مطرح شده است، از این‌رو، برخی مقالات آن برای اولین بار به صورت مدون نوشته شده‌اند. مؤلفان این دانشنامه ایران‌شناسان در سراسر جهان، به‌ویژه متخصصان و مؤلفان ایرانی، هستند. برای یافتن مدخل مورد نظر، هم عنوان انگلیسی و هم عنوان فارسی مدخل را باید در نظر گرفت.

دایره‌المعارف اسلام The Encyclopedia of Islam

در ۱۸۹۵ دانشگاه لیدن هلند که در قرون اخیر همواره از مراکز برجسته مطالعات اسلامی و شرقی بوده است با همکاری

مجموعه یک یا چند کتابخانه است، در حالی که کتاب‌شناسی مجموعه کتابخانه خاصی را مد نظر ندارد؛ اگرچه در زمان‌های قدیم در ایران فهرست به معنای کتاب‌شناسی به کار می‌رفت، مانند الفهرست ابن ندیم. در اینجا تعدادی از این آثار که بیشتر از دیگر منابع محل مراجعه پژوهشگران است معرفی می‌شوند.

الفهرست

قدیم‌ترین کتاب‌شناسی یا به عبارت مناسب‌تر «فهرست» که اکنون در دست است الفهرست ابن ندیم است که ۳۷۷ق به عربی تدوین شد. در این کتاب فهرست کتاب‌ها و ترجمه مختصری از احوال مؤلفان قدیم مضبوط است. این کتاب به ترتیب موضوعی است و در ذیل هر موضوع به ترتیب نام مؤلفان، فهرست تألیفات آنها نقل شده است. الفهرست شامل ده مقاله است به شرح زیر:

مقاله اول: در سه فن درباره لغات و خطوط عربی و فارسی، کتب شریعت اسلامی و کتب مربوط به قرآن و اخبار قراء سبعة.

مقاله دوم: در سه فن در معرفی نحویان و لغویان

مقاله سوم در سه فن در اخبار و آداب و سیر و انساب.

مقاله چهارم در دو فن در شعر و شعرا.

مقاله پنجم در پنج فن در کلام و متکلمین.

مقاله ششم در هشت فن در اخبار فقها.

مقاله هشتم در سه فن در خرافات و سحر و شعبده.

مقاله نهم در دو فن در مذاهب و اعتقادات.

مقاله دهم در اخبار کیمیاگران.

کتاب الفهرست به همت محمدرضا تجدد، با مقایسه چند نسخه معتبر، به فارسی ترجمه شده و در سال ۱۳۴۳ش منتشر شده است.

کشف الظنون

کتاب دیگری که معرفی آن برای پژوهشگران و مؤلفان ضروری است کشف الظنون است. در سده یازدهم هجری مصطفی بن عبدالله مشهور به حاجی خلیفه و ملقب به کاتب چلبی (۱۰۱۷-۱۰۶۷ق) کتاب کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون را منتشر

کرد. این کتاب الفبایی، شامل اسامی کتاب‌های اسلامی و شرح احوال مؤلفان آنهاست که اکثر آنها را حاجی خلیفه در کتابخانه‌های استانبول و دمشق دیده و یادداشت کرده است. این کتاب حاوی مقدمه‌ای بسیار طولانی و جامع است در احوال علوم، که به فصول و باب‌های متعددی تقسیم می‌شود:

فصل اول در ماهیت علم

فصل دوم در اختلاف نظرها و قول‌ها درباره علم

فصل سوم در موضوع غایت علم مدون

فصل چهارم در مورد تقسیم علم

فصل پنجم در مراتب شرافت علم

کشف الظنون به صورت الفبایی نام کتاب‌ها تنظیم شده است و حدود ۱۵۰۰۰ کتاب و ۹۵۰۰ اسم مؤلف را در بر دارد. ذیل هر کتاب موضوع یا گوشه‌ای از مقدمه و عدد مجلدات یا اوراق یا گُراسه‌های آن کتاب ذکر شده است. وصف دقیق هر علمی در جایی آورده شده که از حیث ترتیب الفبایی ذکر آن علم می‌آید. ذیل هر موضوع تعدادی از کتاب‌های معتبر در آن زمینه معرفی می‌شود. مثلاً مدخل جامع التواریخ یک بار در ذیل حرف «ج» آمده و یک بار هم ذیل «تاریخ» در ردیف الفبایی «ت»؛ با این تفاوت که شرح کتاب در زیر عنوان آن بیشتر است تا ذیل موضوع.

به‌طور کلی، اطلاعاتی که حاجی خلیفه درباره مدخل‌ها مطرح می‌کند را می‌توان به چند دسته تقسیم کرد:

فقط نام کتاب‌ها را ذکر می‌کند و بقیه توضیحات را به جایی دیگر ارجاع می‌دهد.

گاه فقط به ذکر نام کتاب و مؤلف بسنده می‌کند که نشان می‌دهد حاجی خلیفه مسقیماً آن کتاب را ندیده است.

کتاب‌هایی که علاوه بر ذکر نام مؤلف و تاریخ ولادت و وفات صاحب کتاب، اطلاعات بیشتری از قبیل فصول و ابواب کتاب و مطالب مندرج در آن را دارد.

علاوه بر کتاب‌های عربی به کتاب‌های فارسی و ترکی هم اشاره شده است، مثلاً دیوان عطار، حافظ، سنایی هم آورده شده است.

توجه داشته باشید که در کشف الظنون کتاب‌هایی که فاقد

الذریعه کتاب‌شناسی عظیم تألیفات و تصنیفات اهل شیعه است، در عین حال نیز مؤلف آگاهانه نام بعضی از تألیفات غیرشیعی را که در جهت آرای شیعه نوشته شده آورده است.

الاعلام

نام کامل این کتاب «قاموس تراجم لاشهر الرجال من العرب و المستعربین و المستشرقین» است. مؤلف الاعلام خیرالدین زرکلی (۱۳۱۰-۱۳۹۶ق)، نویسنده اهل بیروت است. این کتاب به عربی است و معروف‌ترین اثر زرکلی محسوب می‌شود. بنا بر مقدمه کتاب، شرح احوال مشاهیر مردان و زنان عرب، مستعرب، و مستشرق در آن آمده است. مؤلف در این اثر سعی در ارائه تلخیص مطالب داشته و به سبب اجتناب از تحولات حوادث جاری به معاصرین زنده نپرداخته است. این کتاب از نوع فرهنگ زندگی‌نامه‌هاست. چارچوب‌گزینش مؤلفان مشتمل است بر افرادی که دارای منصب خلافت، امارت، وزارت، و قضاوت بوده که اثری درخور داشته‌اند یا صاحب ریاست مذهبی، فن و حرفه‌ای بوده یا در شعر جایگاهی احرار کرده و اسمی از وی در کتب نقل شده است.

تدوین متن براساس نام کوچک و سپس اسم پدر مؤلف است. در موارد مشابه که نام و نام پدر یکسان باشد تاریخ وفات مبنای اولویت قرار گرفته است. مهم‌ترین ویژگی اثر ارجاع شهرت یا لقب صاحب ترجمه به اسم کوچک او که شرح حال در ذیل آن شرح شده است. بر این اساس، در این اثر به رفع این نقیصه که اعلام نه برحسب شهرت و کنیه بلکه برحسب نام کوچک مرتب شده، پرداخته و ابداع نوینی را در سرگذشت‌نامه‌های عربی در اوایل قرن بیستم ظاهر می‌سازد. ویژگی دیگر این اثر اینکه گاه اسم شهر اشخاص بدون رعایت نظم الفبایی در بالای نام کوچک آنها و با حروف درشت‌تر از متن آمده است. همچنین در تنظیم عناوین

کلمات «اب»، «ابن»، «ام»، «بنت» و از این قبیل را در مداخل حذف کرده و مستقیماً به اسامی خاص افراد ارجاع می‌دهد. در ذیل هر مدخل تاریخ تولد و وفات، به هجری و میلادی، شهرت، نسبت، کنیه، لقب، شرح کوتاهی از صاحب عنوان و مجموعه آثار وی ارائه می‌شود. در پایان مآخذ مورد

اسم هستند در قسمت موضوعی آورده شده‌اند، مثلاً در موضوع حساب کتاب‌های این حوزه آورده شده است، این بدین معناست که اگر موضوع کتاب را می‌دانستید احتمالاً آن را در ذیل همان موضوع می‌توانید بیابید. همچنین کتاب‌هایی که فاقد مؤلف‌اند یا از مؤلف آنها اطلاعی در دست نیست در قسمت الفبایی کتاب‌ها آورده شده‌اند.

کشف‌الظنون را گوستاو فلوگل به لاتینی ترجمه کرده که در هفت جلد در سال‌های ۱۸۳۵ تا ۱۸۵۸ در لندن و لایپزیک منتشر کرده است.

الذریعه الی تصانیف الشیعه

مهم‌ترین کتاب‌شناسی اسلامی عصر ما الذریعه الی تصانیف الشیعه تألیف آقا بزرگ طهرانی (۱۲۹۳-۱۳۸۹ق) است. این کتاب در واقع مشابه کشف‌الظنون است. تنظیم و تدوین این کتاب بر اساس حروف هجایی و به روش کهن نگارش یافته است.

مجلدات این کتاب ۲۶ جلد است و در آن حدود ۵۰ هزار کتاب فارسی، عربی، ترکی و اردو را که نویسندگان شیعی مذهب تألیف یا تصنیف کرده‌اند در بر می‌گیرد. این کتاب‌ها به ترتیب الفبایی تنظیم شده‌اند و برای هر کتاب علاوه بر مشخصات کتاب‌شناختی یادداشت کوتاهی نیز به عربی تهیه و منظور شده است. در مواردی که کتابی دو عنوان داشته از یکی به دیگری ارجاع داده شده است. توضیحات مندرج برای هر کتاب گاه مختصر و گاه مفصل است و گاه نیز توضیحات جنبی داده شده است از جمله ذیل دایره المعارف مختصری درباره دایره المعارف بحث شده و سپس به معرفی دایره المعارف‌ها پرداخته شده است.

الذریعه دارای نمایه نام مؤلفان است که در آخر برخی مجلدات آمده است. نمایه جامعی از نام نویسندگان در مجلدی جداگانه چاپ شده است، ولی فقدان نمایه موضوعی کتاب‌ها و نمایه‌ای از کتاب‌ها براساس تفکیک زبان آنها از ایرادهای جدی کتاب است. در پایان جلد ۲۵ علاوه بر نمایه نام مؤلفان آن مجلد، بخشی با نام «استدارکات لبعض الاخطاء و ارجاعات یربط المواد ببعضها» در ارتباط با کل مجموعه ۲۵ جلدی آورده شده است.

استفاده برای هر مدخل ذکر شده است.

زرکلی از منابع بسیار و مهمی در تألیف کتاب خود استفاده کرده، به طوری که از صفحه ۲۶۲ تا ۳۶۰ یعنی حدود یکصد صفحه از جلد دهم کتابش، فقط به معرفی مصادر و مراجع کتاب اختصاص یافته و حدود ۱۰۷۰ کتاب به عنوان مأخذ و مراجع فهرست داده است.

الاعلام نخستین بار در سه مجلد، به عربی، در ۱۳۴۷/ق ۱۹۲۷م در مصر منتشر شد. چاپ دوم آن همراه با اضافات و اصلاحات چندی از جانب مؤلف در ۱۰ جلد، همراه با مقدمه جدیدی در مصر انتشار یافت. جلد دهم که مستدرک نه جلدی پیشین است در صفحه ۲۵۷ تا ۲۶۰ شرح احوال گردآورنده به قلم مؤلف را دربر دارد. از صفحه ۲۶۱-۳۶۰ به معرفی مصادر و مراجع کتاب تخصیص یافته است. چاپ سوم کتاب در ۱۳۸۹/ق ۱۹۶۹م در بیروت منتشر شد. این چاپ علاوه بر اصلاحاتی چند، حاوی دو جلد تکمیلی مشتمل بر تداوم استدراک جلد دهم چاپ قبلی اثر، شامل تصاویر و خطوط صاحبان ترجم است که اضافه بر متن الاعلام تلقی می شود. چاپ چهارم کتاب پس از درگذشت مؤلف به سرپرستی زهیر فتح الله در سال ۱۳۹۹/ق ۱۹۷۹م با مقدمه، اصلاحات، و حواشی، با یادداشت خیرالدین زرکلی، در ۸ جلد به همت دارالعلم للملایین در بیروت انتشار یافت.

بر کتاب الاعلام ذیل‌هایی نوشته شده که این ذیل‌ها بر ارزش کتاب افزوده‌اند.

وفیات الاعیان

این کتاب با عنوان کامل وفيات الاعیان و انباء انباء الزمان، نوشته ابن خلکان (۶۰۸-۶۸۱ق) به عربی است. مؤلف در مقدمه کتاب آورده که مطالب کتاب را براساس نقل یا شنیدن از دیگران و یا آنچه خود به عیان شاهد بوده نوشته و به سبب آنکه درباره صحابه و تابعین و خلفا کتاب‌های متعددی نوشته شده نام و شرح حال آنان را در وفيات نیاورده است.

وفیات الاعیان شرح حال مختصری است از فضلا و شاعران معاصر ابن خلکان و اشاره به برخی از اشعار آنها. کتاب براساس حروف الفبا منظم شده و ابن خلکان این روش

را به سبب سهولتی که دربر دارد مناسب‌تر دیده است؛ اگرچه در این روش تقدم و تأخر تاریخی و طبقه‌بندی اعلام به هم می‌خورد.

وفیات الاعیان از کتب بزرگ و مفید در شرح حال رجال است. در آن، شرح حال ۸۴۶ تن از بزرگان نقل شده است. بسیاری از افرادی که در وفيات ذکر شده‌اند شخصیت‌های دینی، علمی، و ادبی مسلمان غیرعرب هستند.

در ۱۳۶۷/ق ۱۹۴۸م این کتاب با تصحیح و تعلیق و حواشی محمد محیی‌الدین عبدالحمید در قاهره به چاپ رسید. همچنین این کتاب به همت معتمدالدوله فرهادمیرزا در ۱۲۸۴ق با تصحیح و حواشی و اضافاتی به متن عربی در تهران منتشر شد.

فهرست نسخه‌های خطی

این اثر به همت احمد منزوی طی چندین سال تدوین شده است. فهرست نسخه‌های خطی به ترتیب الفبایی اسم کتاب تنظیم شده؛ ذیل هر کتاب مشخصات متعددی علاوه بر نام مؤلف و سال تألیف کتاب دارد. مؤلف تقریباً در همه موارد جملاتی از آغاز و انجام کتاب را آورده و ویژگی‌های نسخه را برشمرده است. بعضی از نسخه‌های معرفی شده این اثر در هیچ‌یک از فهرست‌های دیگر شناسانده نشده است. بنا بر نوشته مؤلف این کتاب حاوی دو بخش اطلاعات است یکی کتاب‌شناسی و دیگری نسخه‌شناسی. شیوه تبویب کتاب بدین صورت است:

نخست مشخصات مختصر کتاب‌شناسی هر کتاب از قبیل نام کتاب و نام نگارنده، سال نگارش و بخش‌های کتاب ذکر شده است.

عبارت یا عبارت‌هایی از سرآغاز هر کتاب آورده شده است. از حیث نسخه‌شناسی، نسخه‌ها را به ترتیب تاریخ تحریر و یا سده احتمالی آن آورده است.

در بسیاری از کتاب‌ها که نسخه‌های آن به نام‌های گوناگون یاد شده یک نام را برگزیده و در نسخه‌شناسی یاد کرده و گفته است که این نسخه به چه نام است و یا در فهرست به چه نام آمده است.

درباره تاریخ نگارش، هر گاه در نسخه‌ها اختلافی بوده در

ابن ابی اصیبعه در این کتاب آگاهی‌های بسیاری درباره زندگی و کار پزشکان روزگار خود عرضه کرده که درخور توجه است. آگاهی‌هایی که او درباره طب یونانی و هندی به دست داده برای عصر وی منحصر به فرد است با اینکه پژوهش‌های نوین، نادرستی بسیاری از گزارش‌های او را در زمینه طب یونانی آشکار کرده است.

عیون الانباء همچنین شامل نقل قول‌هایی از کتب دیگران از جمله جالینوس، حنین بن اسحاق، اسحاق بن حنین و ابن بختیشوع است که اصل آثار آنها از میان رفته است.

ابن ابی اصیبعه در این کتاب، علاوه بر شرح مفصل زندگی مؤلفان، سخنان شفاهی بسیاری از پزشکان را نقل کرده و نیز فهرست کتب ایشان را به دست داده است. زبان این کتاب بسیار ساده و نزدیک به سخن عامیانه است و اشعار بسیاری نیز در لابه‌لای مطالب آورده شده است.

آگوست مولر این کتاب را با توضیحات و یادداشت‌هایی در ۱۲۹۹ق/۱۸۸۲م در دو جلد به چاپ رساند.

معجم المطبوعات العربیه و المعربه

این اثر نوشته یوسف الیاس سرکیس است. در این کتاب فهرستی از آثار عربی که طی دوره زمانی از آغاز صنعت چاپ تا سال ۱۹۱۹ در تمامی کشورهای عرب‌زبان خاورمیانه به چاپ رسیده‌اند آورده شده است. تنظیم کتاب الفبایی براساس نام مؤلف است. ذیل نام مؤلف تاریخ تولد و فوت (در صورت موجود بودن) و اندکی درباره زندگی و شهرت او سخن رفته است. سپس آثار او ذکر شده و نشانی چاپ آن کتاب، تعداد صفحات و موضوع آن آورده شده است.

نکته قابل توجه آنکه مؤلف در جای‌جای کتاب به منابع فراوان مورد استفاده خود اشاره کرده و در پانویس نشانی منابع را آورده است. گاه نیز مطالب آن کتاب‌ها را عیناً ذکر کرده است. انتخاب اسامی مؤلفان عموماً براساس نام شهر آنهاست. چنانچه مؤلف غیر از نام شهر را برگزیده به صورت ارجاع، آن را مشخص کرده است، مثلاً ابن شاکر کتبی را به کتبی ارجاع داده است.

معجم المطبوعات در دو جلد در ۱۳۳۹ق/۱۹۱۹م در قم

نسخه‌شناسی به آن اختلاف‌ها اشاره شده است.

درباره کتاب‌هایی که در نسخه‌ها یا فهرست‌ها به چند تن نسبت داده‌اند در هر نسخه اشاره شده که آن نسخه متعلق به چه کسی است.

فهرست نسخه‌های خطی منزوی در ۶ جلد و هفت مجلد (جلد دوم شامل دو بخش) است. هر مجلد شامل چند موضوع است که ذیل هر موضوع نسخه‌های شناخته شده به صورت الفبایی فهرست شده‌اند. موضوع مجلدات آن بدین قرار است:

جلد ۱: تفسیر، قرائت قرآن، درباره قرآن، ریاضیات، ستاره‌شناسی، طبیعیات، پزشکی، کیمیا، آثار چنددانشی.

جلد ۲ (قسمت اول): فلسفه، کلام و عقاید، عرفان.

جلد ۲ (قسمت دوم): منطق، فلسفه عملی، ملل و نحل،

بابی ازلی، بهایی.

جلد ۳: کلیات ادبی، خط، فرهنگنامه، بلاغت عروض و

قافیه، معما، دیوان.

جلد ۴: منظومه‌ها به انضمام فهرست سرآغاز منظومه‌ها.

جلد ۵: شروح منظومه‌ها و شروح متون ادبی، نثر ادبی،

منشآت ادبی، توصیف‌ها، مناظره‌ها، امثال و مقامه، شوخی و هزل، افسانه، حکایت، نمایشنامه، موسیقی.

جلد ۶: جغرافیا (سیاسی، طبیعی، انسانی)، سفرنامه، تاریخ

(کلیات)، تاریخ عمومی، ایران، ادیان، نیم‌قاره هند.

عیون الانباء فی طبقات الاطباء

این اثر مهم‌ترین اثر ابن ابی اصیبعه است و مهم‌ترین منبع آگاهی ما از تاریخ طب اسلامی تا روزگار مؤلف محسوب می‌شود. کتاب شامل ۱۱ باب است. تقسیم‌بندی کتاب براساس زمان و مکان زندگی صاحبان ترجم صورت گرفته است. در ابتدای کتاب از پیدایش دانش پزشکی و مراحل نخستین آن سخن گفته شده، شرح حال پزشکان یونانی، عرب در آغاز عصر اسلامی، پزشکان سریانی در آغاز عصر اسلامی، مترجمان کتب پزشکی از یونانی به عربی، پزشکان عراق و جزیره و دیاربکر، پزشکان بلاد عجم، هندوستان، مغرب، مصر و شام در پی آمده است. شیوه تنظیم مؤلفان بنا بر تاریخ آنهاست؛ یعنی ذیل هر منطقه، مؤلفان آن منطقه به صورت تاریخی آورده شده‌اند.

انتشار یافت. جلد دوم حاوی فهرست الفبایی کتاب‌ها و فهرست کتاب‌های بدون مؤلف است

معجم المؤلفین

این کتاب را عمر رضا کحاله (۱۳۲۳-۱۴۰۸ق) به نگارش درآورده است. کتاب شامل فهرست نویسندگان آثار عربی، چه عرب و چه غیرعرب، از ابتدای تدوین کتاب تا زمان مؤلف است. در این اثر ارزنده که در حکم زندگی‌نامه علمی دانشوران عربی نویسنده به شمار می‌آید تأکید بیشتری بر شرح حال نویسندگان کشورهای سوریه، لبنان، فلسطین، مصر، و عربستان سعودی بوده است.

نظم کتاب الفبایی است. پس از ذکر نام مؤلف سال تولد و فوت او، نام کامل شهرت و القاب و مختصری از جایگاه علمی مؤلف و سپس محل فوت یا دفن او، و سپس فهرست تألیفات او آمده است.

در پایان هر مدخل فهرست منابع مورد استفاده کحاله با ذکر جلد و صفحه آورده شده است. بنا بر مقدمه، اطلاعات مندرج در این کتاب به استناد منابع بسیاری است، از جمله وفيات الاعیان، هداية العارفين، الانساب، كشف الظنون، و طبقات الشافعية.

تنظیم الفبایی مؤلفان بر اساس نام کوچک آنهاست یعنی کرکی ذیل احمد کرکی و بطروجی ذیل احمد البطروجی آمده است. اطلاعات ذیل هر مدخل عموماً مختصر است. این کتاب از نظر تعداد مؤلفان معرفی شده در زمره مفصل‌ترین کتاب‌شناسی‌ها قرار دارد. فهرست منابعی که در پایان هر مدخل آمده برای پژوهشگران بسیار راه‌گشاست. این کتاب در ۱۵ جلد در دمشق بین سال‌های ۱۹۵۷-۱۹۶۱م و سپس در بیروت به صورت افست چاپ شده است.

فهرست کتاب‌های چاپی فارسی

خانباها مشار سال‌ها در کتابخانه دانشکده حقوق انجمن فلسفه و علوم انسانی به تدوین اثر جامعی شامل شرح حال و ذکر آثار کسانی که اثری از آنها به فارسی چاپ شده

برآمد. جلد اول کتاب ارزشمند او بین سال‌های ۱۳۳۷ش به همت بنگاه ترجمه و نشر کتاب منتشر شد. جلد دوم که تکمله فهرست کتاب‌ها و حاوی فهرست نام نویسندگان کتاب‌هاست در سال ۱۳۴۲ش منتشر شد. در پایان جلد دوم فهرست جامع اسامی مؤلفان و مترجمان با ارجاع به آثار هر یک، آورده شده است. فهرست عناوین کتبی که در جلد اول ذکر شده و در جلد دوم اصلاح یا تکمیل گردیده نیز بعد از فهرست جامع آمده است. مشار سبک نگارش خود را در این کتاب مشابه کتاب معجم المطبوعات ذکر کرده است. در این کتاب ابتدا نام کتاب‌ها به ترتیب الفبایی آمده، سپس نام مؤلف و دیگر خصوصیات کتاب ذکر گردیده است. فهرست کتاب‌های چاپی مشار دو بار تجدید چاپ شده است. یک بار با اصلاحاتی در پنج مجلد: جلد اول در ۱۳۵۰ و جلد پنجم در ۱۳۵۵ش به همت خود مؤلف؛ و یک بار در سال ۱۳۵۲ در سه جلد به همت بنگاه ترجمه و نشر کتاب چاپ شد. در این چاپ کتاب‌ها از آغاز چاپ تا سال ۱۳۴۵ فهرست شده. جلد سوم این چاپ، به فهرست اسامی نویسندگان کتاب‌ها و مترجمان و شاعران و مصححان که در تألیف کتب مباشرت داشته‌اند اختصاص یافته است.

مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی از آغاز چاپ تا کنون

پس از انتشار فهرست کتاب‌های چاپی فارسی در دو جلد، خانباها مشار درصدد بر آمد کلیه یادداشت‌هایی را که درباره مؤلفان کتاب‌های چاپی فارسی و عربی در طول سال‌ها فراهم آورده بود چاپ و منتشر کند. جلد اول این کتاب در سال ۱۳۴۰ و جلد ششم آن در سال ۱۳۴۴ش به چاپ رسید.

تنظیم این کتاب الفبایی نام مؤلفان است. اسم مؤلفان معاصر برحسب نام خانوادگی و مؤلفان کهن به ترتیب کنیه، لقب، و تخلص، به هر کدام که بیشتر شهرت داشته‌اند، رده‌بندی شده است.

ذیل هر مؤلف مختصری درباره‌ی او و سپس فهرست کتاب‌هایش با ذکر سال چاپ، ناشر و محل نشر آورده شده است. کتاب مصور است. منابع مورد استناد مؤلف، با ذکر جلد و صفحه، درج شده است.

جمع بندی

کتاب‌شناسی‌ها نیست، بلکه در مقالات و چکیده مقالات درج می‌شود و نیازی به دانستن پژوهش‌های پیشین، مگر به ضرورت، در حوزه پژوهش‌های خود ندارند. دسته چهارم، ویراستاران هستند که در واقع، این دو گروه (پژوهشگران و ویراستاران) بیشترین مراجعه‌کنندگان به دانشنامه‌ها و آثار مرجع هستند. ویراستاران برای یافتن اطلاعات موثق، تاریخ‌های دقیق تولد و فوت اشخاص، حوادث تاریخی، ضبط اسامی، تعیین مُعرف برای اسامی و مواردی از این قبیل دائماً به دانشنامه‌ها مراجعه می‌کنند. در پایان، باید افزود هیچ پژوهشگری بی‌نیاز از مراجعه به دانشنامه‌ها و کتاب‌شناسی‌های منتشر شده در حوزه تحقیق خود نیست و در این راه، شناخت منابع اصلی و معتبر و شیوه استفاده از این آثار نقش مهمی دارد.

به طور کلی، مخاطبان و مراجعه‌کنندگان به دانشنامه‌ها و آثار مرجع را در چهار دسته می‌توان قرار داد. دسته اول، خوانندگان عادی و قشر کتاب‌خوان جامعه که اطلاعات مندرج را مانند کتاب‌های دیگر مطالعه می‌کنند. دسته دوم، ناشران که برای کسب اطلاعات حاشیه‌ای از موضوعات و سابقه انتشار آثار در حوزه مورد نظرشان به آن مراجعه می‌کنند. دسته سوم، که بسیار نقش مهمی دارند، پژوهشگران و مؤلفان در حوزه علوم انسانی و نویسندگان که برای شروع پژوهش و در اولین قدم به این آثار مراجعه می‌کنند و از اطلاعات کتاب‌شناختی آنها بهره می‌گیرند و از کارهای انجام گرفته مطلع می‌شوند. پژوهشگران حوزه‌های علوم پایه تا حدی از این قاعده مستثنا هستند، زیرا آنان به دنبال جدیدترین یافته‌ها در حوزه علوم هستند که معمولاً جای آنها در دانشنامه‌ها و

منابع

۱. ابن ندیم (۱۳۶۶). کتاب الفهرست، ترجمه محمدرضا تجدد، تهران، امیرکبیر.
۲. دایره‌المعارف بزرگ اسلامی (۱۳۶۷)، به سرپرستی محمدکاظم بجنوردی، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، مقدمه ج ۱.
۳. دانشنامه ایران و اسلام (۱۳۵۴). ج ۱، مقدمه یراشاطر.
۴. دانشنامه جهان اسلام. تهران: بنیاد دایره‌المعارف اسلامی. مقدمه ج ۱.
۵. دایره‌المعارف تشیع. تهران: نشر شهید سعید محبی و بنیاد اسلامی طاهر. مقدمه ج ۱.
۶. دایره‌المعارف فارسی، به سرپرستی غلامحسین مصاحب، تهران: امیرکبیر.
۷. رفیعی (علامرودشتی)، علی. «تاریخچه دایره‌المعارف نویسی در جهان». نامه شهیدی، به اهتمام علی‌اصغر محمدخانی (۱۳۷۴). تهران: طرح نو.
۸. ستوده، غلامرضا (۱۳۷۸). مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی. تهران: سمت.
۹. قریشی، محمدحسین. «تاریخچه دایره‌المعارف‌نگاری در جهان»، کیهان فرهنگی، سال سیزدهم، ش ۱۲۷، (خرداد و تیر ۱۳۷۵).
۱۰. کتاب ماه کلیات، ماهنامه تخصصی اطلاع‌رسانی و نقد و بررسی کتاب، ویژه دانشنامه‌نگاری (۱۳۸۲). سال هفتم، ش ۲، دی و بهمن.
۱۱. کتاب ماه کلیات، ماهنامه تخصصی اطلاع‌رسانی و نقد و بررسی کتاب، ویژه دانشنامه‌نگاری (۱۳۸۳)، سال هفتم، ش ۱۱، آبان ماه.
۱۲. کتس، ویلیام ا. (۱۳۸۴). دایره‌المعارف‌ها، ترجمه آیدین آذری، تهران، نشر کتابدار.
۱۳. مرادی، نورالله (۱۳۷۳). مرجع‌شناسی. تهران: فرهنگ معاصر.
۱۴. مشار، خانبابا. فهرست کتاب‌های چاپی فارسی. ج ۱، ۲.
۱۵. مشیری، مهشید؛ نادرعلی، قورچیان (۱۳۷۹). دایره‌المعارف بازتابی از عالم کبیر، تهران: بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی.
۱۶. مقدسی، مهناز (۱۳۸۴). دانشنامه‌های ایرانی، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۱۷. منزوی، احمد. فهرست نسخه‌های خطی فارسی. تهران، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای.

۱۸. نامه دانشوران ناصری. قم: دارالفکر، ج ۱، مقدمه و دیباچه.
۱۹. وسل، ژیوا (۱۳۶۸). دایره‌المعارف‌های فارسی. ترجمه محمدعلی امیرمُعزی، تهران: توس.
۲۰. یارشاطر، احسان. «نظری به دانشنامه‌های فارسی». ایران‌نامه، سال چهاردهم، ش ۲ (بهار ۱۳۷۵): سال پانزدهم، ش ۱ (زمستان ۱۳۷۵).